

Het water aan de lippen: de aanloop en aanleg van de Zuiderwaterlinie

Jacob Knegt

Inleiding

Veelvuldig werden de woorden 'totale ruïne' uitgesproken tijdens de vergaderingen van de Staten-Generaal in het voorjaar van 1701.¹ Met duidelijke taal probeerden regeringsleden te bewoorden welk lot de Republiek te wachten stond, zou de Franse dreiging vanuit het zuiden omslaan in een onstuitbare troepenmacht richting het hart van de Republiek. Het Rampjaar zat nog vers in het geheugen van de bestuurders; het scheelde immers niet veel of het leger van Lodewijk XIV was vanaf 1672 heer en meester over Holland. De Hollandse Waterlinie vertraagde in dat jaar het tempo van de Zonnekoning flink en gaf de jonge Stadhouder Willem III de mogelijkheid om de Republiek te redden. Ongeveer dertig jaar later, in 1701, zag hij het als zijn koninklijke taak om Holland te beschermen tegen het nieuwe Franse gevaar.

Nog ver voor de wanhoop van 1701 was Willem III dan ook gebrand op het versterken van de verdediging van Holland. Menno van Coehoorn (1641-1704), een Friese strateeg en vestingbouwer, werd in 1695 aangesteld als directeur-generaal der fortificatiën om deze versterking in goede banen te leiden. Van Coehoorn stond in de zes jaren die volgden aan de basis van een nieuw defensief systeem. Hij verbeterde en versterkte een reeks van stellingen met forten en vestingsteden die al tijdens de Tachtigjarige Oorlog werden gebruikt, verspreid over Staats-Brabant, Zeeland en Zeeuws-Vlaanderen. Zijn ontwerp werd de *Zuiderfrontier* genoemd; een waterlinie die als een lange defensieve ketting ten zuiden van Holland zijn nut moest gaan bewijzen. Vandaag de dag staat het Brabantse deel van deze verdedigingslinie, inclusief de historische voorlopers van voor en toevoegingen van na Van Coehoorns tijd, bekend als de *Zuiderwaterlinie*.² Deze term zal in deze betekenis in dit artikel gebruikt worden.

Sinds 1999 hebben twee nationale beleidsdocumenten, de Nota Belvédère en de Beleidsbrief Modernisering van de Monumentenzorg, het belang onderstreept van onderzoek naar grote erfgoedlandschappen, waaronder verdedigingslinies (OCW, 2017). De nadruk lag de afgelopen jaren echter op de waterlinies van na 1800, die nog het duidelijkst te herkennen zijn in het Nederlandse landschap. Deze linies leunden op een eeuwenlang ontwikkelingsproces van water management, dat na het begin van de negentiende eeuw geen noemenswaardig vervolg heeft gekend.³ De zeventiende en achttiende eeuw, waarin het gebruik van inundatie werd geperfectioneerd, verdient daarom meer aandacht in dit onderzoekveld. Het is ook in deze periode waar de basis voor het verhaal van de Zuiderwaterlinie ligt. Dit artikel vormt het resultaat van een interdisciplinaire studie naar de bouwperiode tussen 1687 en 1702⁴. Wat onderscheidde de Zuiderwaterlinie van andere waterlinies die aan het einde van de zeventiende eeuw in Nederland te vinden waren? En welke keuzes werden gemaakt in tijden van oorlogsdreiging om deze linie zo snel en effectief mogelijk aan te leggen?

¹ Nationaal Archief (NA), Staten-Generaal - 1576-1796 (SG), 4610, 13 mei;

² Jos Cuijpers, *Zuiderwaterlinie Erfgoedvisie* ('s-Hertogenbosch: Cuijpers Advies, 2019), p. 4;

³ B. Bevaart e.a., *Vier eeuwen militaire inundaties rond 's-Hertogenbosch*. ('s-Hertogenbosch: Adr. Heinen, 2018), p. 17;

⁴ De periode waarin Menno van Coehoorn leiding gaf aan het bouwprogramma ter versterking van niet alleen het zuiderfrontier, maar ook het oosterfrontier: de verdedigingslinie die liep van Nijmegen tot het Groningse Nieuwenschans. Het jaar 1702 is gekozen als eindpunt, omdat Van Coehoorn vanaf dat jaar een actieve rol kreeg in de Spaanse Successieoorlog. Hierdoor kwam het bouwprogramma nagenoeg stil te liggen;

Inundatie in Nederland

Oorlogsdreiging als katalysator van vestingbouw loopt als rode draad door de geschiedenis van de Nederlandse verdediging. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog werd duidelijk dat de middeleeuwse stadsmuren niet opgewassen waren tegen de eigentijdse artillerie. De vestingbouw moest dus aangepast worden aan de rap vernieuwende oorlogsvoering, uitmondend in een nieuwe manier van vestingbouw: het zogeheten Oud-Nederlandse Stelsel. Deze manier van bouwen resulteerde in imposante fortificaties, maar door het gebruik van aarden wallen waren dit relatief goedkope bouwwerken.⁵ Toch waren vestingsteden qua verdediging voornamelijk afhankelijk van hun strategische positie. Ten zuiden van de Republiek, waar tijdens de Tachtigjarige Oorlog veel gevochten werd, is deze relatie met het landschap dan ook goed zichtbaar.⁶ Zo lag Bergen op Zoom als riviervesting tegen het water aan, maar was de stad aan de oostzijde tevens gebaat bij de Brabantse Wal.

Vanaf de zestiende eeuw zette de vestingen in Staats-Brabant in toenemende mate deze natuurlijke omgevingen in als defensief instrument. Het onder water zetten van land – ook wel *inundatie* genoemd – zou binnen deze ontwikkeling een hoofdrol gaan spelen. In tijden van oorlog bleek de inzet van water als hindernis een relatief goedkope strategie, en zou tijdens de Tachtigjarige Oorlog op goed geluk zijn ingezet om gebieden rondom vestingen vol te laten lopen.⁷ Beheersbaar was deze techniek destijds nog niet en het succes van inundatie was dan ook afhankelijk van de beschikbare waterbouwkundige infrastructuur, de lokale kennis over polders en onvoorspelbare factoren als wind en neerslag.⁸

Geboorte van de waterlinie

Doorbraken in de meet- en waterbouwkunde aan het begin van de zeventiende eeuw boden echter ruimte voor innovatie. Aangezien de inzet van water rond 1600 onlosmakelijk was verbonden met het rap ontwikkelende Oud-Nederlandse Stelsel, mede dankzij het werk van Simon Stevin, moest ook het gebruik van innovatie mee ontwikkelen.⁹ Zo verschenen er vanaf de eeuwwisseling sluizen die speciaal voor militaire doeleinden konden worden ingezet.¹⁰ Als gevolg van deze ontwikkelingen groeide het besef bij de Staten-Generaal dat inundaties ook als verdedigingslinie zouden kunnen fungeren. Dit resulteerde in het besluit om in 1628 tussen Bergen op Zoom en Steenberghe, na dreiging vanuit het zuiden, een waterlinie aan te leggen. Dit is de eerste verdedigingslinie in Nederland die berustte op *systematische inundatie*, oftewel het gecontroleerd onder water zetten van inundatievlakken. Een stelsel van wallen en drie forten moest ervoor zorgen dat de sluizen werden beschermd en de defensieve positie verder werd vergroot, en zowel zoet als zout water kon worden ingezet.¹¹

⁵ J.P.C.M. van Hoof, Nieuwe manieren, sterke frontieren. Het bouwconcept van Menno van Coehoorn en zijn aandeel in de verbetering van het verdedigingsstelsel, *BMGN - Low Countries Historical Review*, 118-4 (2003), p. 549;

⁶ J. Sneep, 'Van stadsverdediging tot landverdediging', in *300 jaar bouwen voor de landsverdediging*, F.H. van den Beemt e.a. (red. – 's-Gravenhage: Dienst Gebouwen, Werken en Terreinen, 1988), p. 63;

⁷ Bevaart e.a., p. 15;

⁸ W. Klinkert, 'Water in oorlog – De rol van het water in de militaire geschiedenis van Holland na 1550', in *Hollanders en het water. Twintig eeuwen strijd en profijt*, E. Beukers (red. – Hilversum: Verloren, 2007), p. 10;

⁹ Idem, p. 13;

¹⁰ G.J. Arends, *Sluizen en stuwen: De ontwikkeling van de sluis- en stuwbouw in Nederland tot 1940* (Delft: Delftse Universitaire Pers, 1994), 24;

¹¹ W.A. van Ham, 'De vesting Bergen op Zoom en bijbehorende werken', in *Atlas van Historische vestingwerken in Nederland, Noord Brabant*, T. de Kruijf (red. – Utrecht: Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht, 1996) p. 60;

Inundatie, en de inzet van een waterlinie, zou vanaf dat moment een planmatiger karakter krijgen, maar dat betekende niet dat de tijden van improvisatie voorbij waren. Toen in 1672 het aanvallende Franse leger het Rampjaar inluidde was de provincie Holland genoodzaakt om binnen zeer korte tijd een waterlinie aan te leggen. Met de kennis van die tijd kon tussen de Zuiderzee en de Merwede een aaneengesloten reeks inundaties worden gesteld die de opmars van de Lodewijk XIV uiteindelijk met succes stuitte.¹² Toch is er consensus onder historici dat de zowel de meetapparatuur en cartografie als de waterbouwkundige kennis van vóór 1700 nog niet nauwkeurig genoeg waren voor de autoriteiten om de verwachte omvang van de inundaties goed in te schatten.¹³ Volks verzet na onderwaterzetting was dan ook veel voorkomend in zowel de Republiek als in Staats-Brabant.¹⁴

Van stadsverdediging naar landsverdediging

Aan het einde van de zeventiende eeuw zorgde nieuwe oorlogsdreiging voor een verscherping van de verdediging aan de randen van de Republiek. De zuidelijke frontier, een lange schakel van vestingsteden in de Generaliteitslanden ten zuiden van de Republiek, verkeerde sinds het Rampjaar namelijk in een sterk verouderde staat. De nieuwe stadhouder Willem III bracht na de Vrede van Nijmegen in 1678 deze noodzaak onder de aandacht van de gewesten.¹⁵ Met zijn blik nog altijd gericht op het zuiden, gaf hij in 1679 het startsein voor het versterken van Breda en 's-Hertogenbosch en voor de totale vernieuwing van de vestingen van Grave en het Sas van Gent. De uitvoering van dit fortificatieprogramma verliep echter niet zoals verwacht. Er werden miljoenen besteed maar van voortgang was nauwelijks sprake. Zo werden er veel fouten gemaakt tijdens de werkzaamheden in 's-Hertogenbosch, en waren in Grave de werkzaamheden na bijna tien jaar werken nog lang niet klaar.¹⁶ Daarnaast werd in de provincies van de Republiek gedurende deze periode vaak maar weinig geld gereserveerd voor de versterkingen.¹⁷

Over inundatie werd tijdens deze periode van vernieuwing nauwelijks gepraat. Vestingwerken vormden immers nog altijd de belangrijkste hindernis voor het innemen van steden, en deze verdedigingswerken moesten mee ontwikkelen met het sterk groeiende en hervormende Franse leger, nog altijd de belangrijkste bron van dreiging in die tijd.¹⁸ Deze dreiging nam tegen het einde van de zeventiende eeuw toe, terwijl de voortgang binnen het fortificatieprogramma stilstond. Om dit programma naar een hoger niveau te tillen, wees Willem III in 1695 de vestingbouwer en strateeg Menno van Coehoorn aan als nieuwe directeur der fortificatiën.¹⁹ Van Coehoorn was tijdens deze periode als kolonel in dienst van de Republiek intensief betrokken bij het veroveren en verdedigen van vestingen ten zuiden van de Republiek. Deze ervaringen waren voor hem voer voor discussie en een bron van inspiratie, en in 1685 werkte hij zijn eigen visie op de vestingbouw uit in

¹² Klinkert, p. 23;

¹³ Bevaart e.a., p. 15; J. Westhoff, *Militaire inundaties in Nederland 1500-1800, 'Van doen naar denken'* (Alphen aan den Rijn: privé uitgave, 2015), p. 26;

¹⁴ Bevaart e.a., p. 16; Klinkert, p. 17; West-Brabants Archief, Stadssecretarie Bergen op Zoom voor 1810, inv.nr. 4985, 4986, 4987;

¹⁵ Van Hoof, 2003, p. 550;

¹⁶ J.S. van Wieringen, 'De overgang van het Oudnederlandse naar het Nieuw-nederlandse stelsel', in *Vesting. Vier eeuwen vestingbouw in Nederland*, J. Sneep e.a. (red. – Utrecht: Stichting Menno van Coehoorn, 1982), p. 46; J.S. van Wieringen, Menno van Coehoorn in de praktijk van de vestingbouw, *Jaarboek Stichting Menno van Coehoorn* (1991), p. 57;

¹⁷ Van Hoof, 2003, p. 550;

¹⁸ I. Roxborough, From Revolution to Transformation: The State of the Field, *Joint Force Quarterly*, 32 (2002), p. 70;

¹⁹ H.A. Treu, Het handschrift van Goseweyn Theodoor van Coehoorn over zijn vader, Menno baron van Coehoorn, getoetst aan de hem verleende commissies van de Raad van State, *Jaarboek Stichting Menno van Coehoorn* (1990/91), p. 25;

het traktaat *Nieuwe vestingbouw op een natte of lage horisont*.²⁰ Als een verbetering van het Oud-Nederlandse vestingstelsel presenteerde hij in dit werk een nieuwe methode, later het Nieuw-Nederlandse vestingstelsel genoemd. Met dit nieuwe systeem verwierf hij al in de jaren voor deze publicatie bekendheid, en zijn aanstelling als directeur der fortificatiën in 1695 kwam daarom niet als een verrassing.²¹

Het Nieuw-Nederlandse vestingstelsel moest zo veel mogelijk een spiegel van de wetenschap zijn, zodat vestingwerken volgens dit model optimaal te verdedigen waren tegen de nieuwste vormen van belegering. Binnen deze wetenschap van de verdediging moest volgens van Coehoorn optimaal gebruik gemaakt worden van het terrein. Uit zijn werk is goed af te leiden dat tegen het einde van de zeventiende eeuw het belang van landsverdediging groter begon te worden dan de eeuwenoude focus op stadsverdediging.²² Alhoewel Van Coehoorn de kunst van het inunderen heeft aangepast aan deze ontwikkeling, was inundatie allesbehalve de hoofdgedachte binnen zijn nalatenschap. De literatuur over Van Coehoorn schetst het beeld dat zijn visie op landsverdediging voornamelijk leunde op het gebruik van inundatie, maar in werkelijkheid ligt de relatie tussen Van Coehoorn en inundatie anders. Hij, en zijn navolger Cornelis Krayenhoff, rondde de ontwikkeling van inundatie af. Zoals eerder in dit artikel vermeld, begon dit proces in de zestiende eeuw en spelen er na 1800 geen wezenlijke veranderingen meer.²³ Het is daarom ook van belang dat Van Coehoorns erfenis beter wordt bekeken. De aanleiding en de aanleg van de Zuiderwaterlinie vertelt ons veel over deze cruciale periode, en zullen dan ook in het vervolg van dit artikel beter belicht worden.

Menno van Coehoorn

In de literatuur wordt Menno van Coehoorn voornamelijk geportretteerd als een kundig vestingbouwer en uitvinder. Het gaat hier veelal om gedateerde artikelen waarin zijn successen worden uitvergroot, ten nadele van de wetenschappelijke integriteit van deze vaak korte studies. Bijdragen van militaire historici als Van Sypesteijn, De Kruiff, Van Hoof, Sneep en Van Wieringen geven een gedegen beeld van Van Coehoorn, maar voornamelijk als vestingbouwer en strateeg.²⁴ De totstandkoming van de Zuiderwaterlinie kan slechts op hoofdlijnen uit deze gedateerde literatuur worden gedistilleerd. Recente studies naar de Friese vestingbouwer onderstrepen echter in toenemende mate zijn invloed op de ontwikkeling van inundatie, en plaatsen hem in een internationale context. Op het gebied van militaire oorlogsvoering en vestingbouwkunde kon Van Coehoorn zich spiegelen met buitenlandse vakgenoten. Zo voerde ook de Franse ingenieur Sébastien Le Prestre de Vauban in rap tempo vestingbouwkundige en militair-strategische hervormingen door in zijn land op basis van wetenschappelijke vindingen.²⁵

Pionierend was hij op internationaal vlak in het systematisch inzetten van water voor defensief gewin, gezien het gegeven dat geplande militaire inundaties tot aan de twintigste eeuw alleen op kleine schaal voorkwamen in Denemarken, Frankrijk en het oosten van Duitsland.²⁶ Maar aan deze vernieuwingen ging een cruciale periode van oorlogsdreiging vooraf. De aanstelling van Menno van Coehoorn als directeur der fortificatiën in 1695 was het gevolg van een overleg tussen de Staten-

²⁰ T. de Kruiff, Menno van Coehoorn, militair en vestingbouwkundige, geplaatst in zijn tijd, *Saillant*, 1 (2004), p. 8;

²¹ Van Hoof, 2003, p. 552; Treu, p. 25;

²² Sneep, p. 69;

²³ Bevaart e.a., p. 17;

²⁴ De Kruiff, p. 11;

²⁵ J.P.C.M. van Hoof, *Menno van Coehoorn. Vestingbouwer, belegeraar, infanterist* (Utrecht: Matrijs, 2004), p. 34;

²⁶ Idem;

Manuscript Voorlichting

Generaal en de Raad van State hoe de frontieren²⁷ in het oosten en het zuiden van de Republiek 'in behoorlijk postuij van defentie soude komen'. Vanwege hernieuwde oorlogsdreiging lag de verdediging van de Republiek weer onder de loep, en daarmee kwam de verdedigingsnoodzaak in een stroomversnelling terecht. Willem III zag in Van Coehoorn een 'verstandigh en geëxperimenteert' persoon die het fortificatieprogramma naar een professioneel niveau moest tillen.²⁸

Op 21 november 1697 kwam de Raad van State met een rapport waarin werd uiteengezet welke frontierplaatsen nog versterkt moesten worden. Ze meenden dat in het zuiden de stad Bergen op Zoom op een locatie lag waar de verdedigingen op hun zwakst waren, en waar een aanval vanuit het zuiden te verwachten viel. Ook werd gesteld dat aan verscheidene Brabantse en Vlaamse steden sinds 1688 hard gewerkt was, maar dat anno 1697 nog onduidelijk was hoeveel er nog mankeerde aan de fortificatiewerken.²⁹ Dit maakt duidelijk dat men tegen het einde van de zeventiende eeuw dringend een goed beeld nodig had van de staat van de zuidelijk frontier. Van Coehoorn werd op inspectie gestuurd naar de oostelijke en zuidelijk frontier om op zoek te gaan naar de zwakke plekken langs deze grenzen. Daarnaast moest hij zorgen voor een zo zuinig mogelijke begroting van de benodigde versterkingen.³⁰ Johan Vleugels en Johan Alberding, twee militaire ingenieurs die tot zijn naaste medewerkers behoorden, zouden hem op zijn reis vergezellen.³¹

De bouwperiode van 1698-1702

Willem III had blind vertrouwen in de Friese vestingbouwer en ging zonder twijfel akkoord met de plannen van Van Coehoorn.³² Bergen op Zoom was op dat moment de zwakste plek van de frontier, en werd dankzij haar strategische ligging het belangrijkste onderdeel van de bouwperiode. Het verbeteren van deze strategische vestingstad startte een jarenlang bouwproces in Staats-Brabant. De keuzes die werden gemaakt tijdens dit bouwproces, gevoed door de toenemende oorlogsdreiging vanuit het zuiden, hebben niet alleen een significante invloed gehad op het verloop van dit staatsgeleide programma maar ook op het verloop van de verdediging van de Republiek en haar opvolgers. Een beter beeld van deze periode zal dan ook in deze paragraaf geschetst worden.

Duidelijkheid over de financiering van het project had prioriteit, aangezien men niet te lang wilde wachten met het begin van de werkzaamheden.³³ Op 30 juni 1698 kwam de Raad van State met een begroting van deze uitvoering, die in totaal maar liefst 4 miljoen gulden bedroeg of circa 105 miljoen euro in hedendaagse waarde. Deze begroting werd al in 1688 voorgesteld, maar van dit geld was nog weinig besteed. Er werden drie bronnen van geld genoemd. Men had ten eerste 800.000 gulden te besteden uit een bedrag van 3 miljoen gulden dat de Verenigde Oost-Indische Compagnie had beloofd voor de verlenging van haar octrooi. Ten tweede kon een bedrag van 259.000 gulden worden gebruikt uit een achterstallige bijdrage van de provincie Friesland aan het vestingbouwprogramma van 1688. Het overige deel van de benodigde 4 miljoen, een bedrag van bijna 3 miljoen gulden, zou worden geleend. De aflossing van dit bedrag geschiedde met geld uit de provincies, een constructie die de Raad van State rechtvaardigde door te vermelden dat een eerder fonds bestemd tot de fortificatiewerken gebruikt was voor andere zaken.³⁴ Het herstellen van

²⁷ Hiermee wordt de eerste lijn van verdediging langs de landsgrenzen bedoelt;

²⁸ Van Hoof, 2003, p. 554;

²⁹ NA, Raad van State - 1581-1795 (RvS), 127, 21 november;

³⁰ NA, RvS, 127, 28 december;

³¹ NA, Oorlog: Memories van de Genie (Genie), 92, fol. 49b;

³² NA, RvS, 129, 27 november;

³³ NA, RvS, 128, 21 april;

³⁴ NA, RvS, 127, 21 november; Van Wieringen, 1991, p. 59;

werken in hun originele staat zou in de meeste gevallen worden gefinancierd uit de kas van de Generaliteit.³⁵ Doordat er al geld beschikbaar was, kon meteen worden begonnen met werken.³⁶

De werkzaamheden in Bergen op Zoom waren later begonnen dan verwacht, met als gevolg dat de projecten vanaf het begin onder tijdsdruk stonden. Dat verplichtte Van Coehoorn om binnen korte tijd de meest kundige directeuren en ingenieurs te selecteren. Zij moesten zich in juli naar de respectieve steden langs de zuidelijke en oostelijke frontiers begeven om de werkzaamheden te starten. Voor Bergen op Zoom koos hij de personen van wie hij het meest verwachtte. Dit waren in de meeste gevallen oude bekenden van Van Coehoorn uit zijn periode als militair aanvoerder.³⁷ Daarnaast moesten ook ontvangers der fortificatiën, beter bekend als penningmeesters, en opzichters aangesteld worden.³⁸

De gedaanteverandering van Bergen op Zoom illustreert hoe omvangrijk Van Coehoorns plannen waren. Een groot deel van de stad werd herbouwd naar zijn nieuwe manier van vestingbouw, met nieuwe bastions, ravelijnen en lunetten. Daarnaast werd de gehele stad voorzien van nieuwe aarden buitenwerken (afb?). De koning-stadhouder gaf Van Coehoorn vervolgens de opdracht een inspectie uit te voeren naar de toestand van de vestingwerken in Grave en Breda. Terwijl voor Bergen op Zoom een aanvullende 1 miljoen gulden werd gereserveerd, werden de benodigde werkzaamheden in Grave begroot op 200.000 gulden en in Breda op 100.000 gulden.³⁹

Op 29 oktober 1699 kwam de Raad van State met het bericht dat Menno van Coehoorn de steden en verdedigingswerken van Staats-Vlaanderen, en de omliggende terreinen, had geïnspecteerd. Willem III had het rapport hiervan al gelezen, en berichtte Van Coehoorn zo snel mogelijk zijn idee voor een defensief systeem in Staats-Vlaanderen uit te werken tot een concreet plan.⁴⁰ Van Coehoorn kwam met het idee om Sluis en Hulst te verbinden door middel van een waterlinie, een tactiek die hij al ter sprake had gebracht in het rapport van zijn inspectiereis in 1698.⁴¹ Besproken werd of het gebruik van de dijken binnen het ingedamde gebied al dan niet moest worden verboden.⁴² Om het gehele gebied tussen beide vestingsteden te inunderen, zou het water namelijk door het hele gebied moeten kunnen stromen.⁴³ Hij omschreef deze linie als een 'generale inundatie', die zowel bediend kon worden door zoet als door zout water.⁴⁴ Het was Van Coehoorns eerste uitgewerkte plan van een systematische waterlinie; een systeem van sluizen en inundatievlakken dat het onderwater zetten van een groot gebied kon reguleren. Een jaar later werd het plan goedgekeurd.⁴⁵

In het jaar 1700 stonden de werkzaamheden aan Bergen op Zoom, Grave en Breda centraal. Het budget van vier miljoen gulden dat hiervoor ter beschikking was gesteld was echter al voor meer dan de helft besteed. Aangezien de versterkingen van de frontiers nog lang niet klaar waren, kwam de Raad tot de conclusie dat het resterende budget niet toereikend zou zijn voor de uiteindelijke voltooiing van Van Coehoorns plannen. Daarnaast moesten ook de arbeidslonen nog worden

³⁵ NA, RvS, 140, 3 februari;

³⁶ Van Wieringen, 1991, p. 59;

³⁷ J.W. van Sypesteyn, *Het leven van Menno Baron van Coehoorn* (Leeuwarden, 1860) p. 111;

³⁸ NA, RvS, 129, 25 november;

³⁹ NA, RvS, 129, 27 november;

⁴⁰ Idem;

⁴¹ Idem;

⁴² NA, RvS, 389, 23 april;

⁴³ NA, RvS, 390, 24 mei;

⁴⁴ NA, RvS, 136, 10 februari;

⁴⁵ Van Hoof, 2004, p. 71;

uitbetaald en was er veel geld nodig voor het inkopen van bouwmaterialen.⁴⁶ Daar bovenop kwamen nog de kosten voor het aan te leggen inundatiesysteem tussen Sluis en Hulst. De Raad van State besloot daarom om meermaals met Van Coehoorn in overleg te treden.⁴⁷ Er werd ten eerste besloten om, gezien de tijdsdruk, de werkzaamheden in Bergen op Zoom voort te zetten tijdens de wintermaanden, terwijl het arbeid in alle andere vestingsteden gestaakt werd.⁴⁸ Daarnaast achtte de koning-stadhouder het nodig om het fortificatiebudget uit te breiden, met instemming van de Raad van State. Ook werden er extra werkzaamheden aangekondigd, waaronder bij Steenberg, Terheijden en de Linie Bergen op Zoom-Steenbergen. Hieruit blijkt dat ook de gebieden tussen de vestingsteden geleidelijk werden meegenomen in de fortificatieplannen.⁴⁹

In het jaar 1701 nam de oorlogsdreiging vanuit het zuiden flink toe. Als gevolg van de omstrede Spaanse troonopvolging greep Lodewijk XIV begin februari zijn kans om de vestingen in de zuidelijke Nederlanden in te nemen. Hiermee kwam nog meer druk te staan op de zuiderfrontier, waarlangs gedurende het gehele jaar palissaden werden aangebracht. Deze zware palen waren niet alleen bestemd voor verdedigingswerken in Breda, Grave en Bergen op Zoom. Ook 's-Hertogenbosch werd nu genoemd als Brabantse vestingstad die als onderdeel van de zuidelijke frontier versterkt moest worden.⁵⁰ Datzelfde geldt voor de vesting van Willemstad, die in maart dat jaar werd geïnspecteerd en meegenomen in de fortificatieplanning.⁵¹ De werkdrukke blijkt ook uit de aankoop van grote partijen bouwmaterialen begin dat jaar.⁵²

De crisistemming is met name te herleiden uit een resolutie van de Raad van State uit maart 1701, waarin staat dat Van Coehoorn met de koning-stadhouder overleg heeft gehad over de gevaarlijke toestand van de frontieren. Willem III verzocht Van Coehoorn dan ook wederom de frontieren in een zo goed mogelijke staat van defensie te brengen.⁵³ Maar de situatie maakte dat moeilijk: het beschikbare geld was al zo goed als besteed en met dat geld was veel minder bereikt dan verwacht.⁵⁴ Ter voorbereiding op een aanval uit het zuiden richtte Van Coehoorn zich op het zo snel en effectief mogelijk versterken van de zwakke plekken in de zuidelijke frontier, terwijl de Raad van State op zoek ging naar nieuw geld.⁵⁵ Op dat moment werden de inundaties tussen Sluis en Hulst voorbereid, aangezien de Franse troepen de Zeeuwse grens naderden. Van Coehoorn gaf het signaal om bij tekenen van bedreiging de polders daar onder water te zetten met zoet, en als dat niet kon, met zout water.⁵⁶

Het zal waarschijnlijk dit systeem zijn geweest dat Van Coehoorn heeft geïnspireerd tot het toepassen van een nieuwe strategie. Een resolutie van 13 mei 1701 doet verslag van een geheime vergadering van de Staten-Generaal, waarin overlegd werd over de politieke verhoudingen met Frankrijk. Voorop stond het behouden van vrede en veiligheid van de staat, een wens die onderstreept werd door de koning-stadhouder zelf. Men bevond de toestand zelfs kritieker dan het Rampjaar en de oorlog die daarop volgde. Gesprekken met Frankrijk liepen echter op niets uit en dat

⁴⁶ NA, RvS, 135, 4 september;

⁴⁷ NA, RvS, 135, 4 september;

⁴⁸ NA, RvS, 135, 7 oktober;

⁴⁹ NA, RvS, 135, 26 oktober;

⁵⁰ NA, RvS, 136, 25 januari;

⁵¹ NA, RvS, 136, 1 maart;

⁵² NA, RvS, 136, 25 januari;

⁵³ NA, RvS, 136, 1 maart;

⁵⁴ F.J.G. ten Raa & F. de Bas, *Het Staatse leger 1568-1796* ('s-Gravenhage: Martinus Nijhoff, deel VII, 1950) p. 399;

⁵⁵ NA, RvS, 136, 15 januari – 30 maart;

⁵⁶ NA, RvS, 136, 10 februari;

bracht de koning-stadhouder en de Staten-Generaal in een lastig parket. Met de Zuidelijke Nederlanden inmiddels ingenomen, moest er een noodplan in werking treden om de zuiderfrontier voor te bereiden op een invasie. Het volgende werd daarom uitgesproken:

“(…) naer dien men forten onder hare steeden bouwet, linien voor hare frontieren lecht, sonder dat sij sulcx mogen verhinderen, 't geen men in oorlogh sijnde naer vermogen soude doen, dat haer hoogh mog. daerom haer in meerder defensie moeten stellen, als ingevalle sij albereijts waren geattacqueert, dat sij genootsaeckt sijn de landen voor hare frontieren te inunderen, ende tot dien eijnde selfs den dijcken door te steken (…)”⁵⁷

De Staten-Generaal zag het leggen van een inundatie langs het gehele zuiderfrontier vanaf dat moment als een onontkoombare doelstelling. Uit de bovenstaande passage, waar in de wetenschappelijke studies naar Menno van Coehoorn en zijn nalatenschap nog nooit naar verwezen is, kan opgemaakt worden dat de versterkingen tot dan toe niet als toereikend werden ingeschat en dat inundatie als extreme noodgreep met gemengde gevoelens werd geaccepteerd. De niet-geheime resolutie van de Staten-Generaal van 13 mei bevat de volgende inhoud:

“(…) naedat onlangs in een conferentie met de heeren gedeputeerden van haer ho:mo: was gesproken over het verseecken van het land door het middel van inundatien, den gem: raat van state daer evernader hadde gebesoigneert, en ingenomen de consideratien van directeur generael van fortificatien Coehoorn (…)”⁵⁸

De Staten-Generaal en de Raad van State hebben het advies van Menno van Coehoorn dus opgevolgd met het oog op de gebrekkige toestand van het zuidelijk frontier en de kritieke situatie waarin het land zich bevond. Dit besluit had als gevolg dat, behalve met het versterken van de vestingwerken, er haast gemaakt moest worden met het geschikt maken van de terreinen tussen de vestingwerken voor inundatie. Van Coehoorn verlegde begin dat jaar al zijn prioriteit naar het gebruik van inundatie rondom steden.⁵⁹ Zo werd er vanaf 1 februari 1701 tussen Bergen op Zoom en Steenberg een inundatieproef uitgevoerd, onder toezien oog van Van Coehoorn.⁶⁰ In de loop van dit jaar werden de geprojecteerde linies tussen de vestingsteden klaargemaakt voor inundatie, als verlenging van de linie tussen Bergen op Zoom en Steenberg. Van Coehoorn had het plan om te inunderen tussen Heusden en Geertruidenberg, en deze inundatie te verlengen langs Breda naar Zevenbergen.⁶¹ Waar het gebruik van inundatie moeilijk uit te voeren was, werden verdedigingslinies aangelegd, zoals de nabij Breda in aanbouw zijnde Linie van de Munnikenhof en de Linie van Den Hout.⁶²

Vanaf het jaar 1702 was Van Coehoorn voornamelijk werkzaam in Staats-Vlaanderen, omdat hij medio 1701 de taak van Gouverneur van Sluis overnam van de hertog van Württemberg. Dit betekende dat hij vanaf dat moment alle vestingen, forten en gelegeerde eenheden in Staats-Vlaanderen onder zijn bevel kreeg.⁶³ Uit zijn bij de Raad van State inkomende missiven, meestal geschreven vanuit Hulst, valt dan ook op te maken dat hij zich hoofdzakelijk richtte op de

⁵⁷ NA, SG, 4610, 13 mei;

⁵⁸ NA, SG, 594, 13 mei;

⁵⁹ NA, RvS, 136, 25 februari, 2 maart, 6 april;

⁶⁰ NA, RvS, 136, 1 februari;

⁶¹ NA, RvS, 137, 11 mei; NA, RvS, 138, 2 september

⁶² NA, RvS, 137, 2 mei; NA, RvS, 137, 11 mei;

⁶³ Van Hoof, 2004, p. 83;

fortificaties hier.⁶⁴ Met een snel toenemende oorlogsdreiging vanuit het zuiden stonden de versterkingen in de Zuidelijke Nederlanden dan ook volop in de aandacht. Hij liet zelfs bouwmaterialen die in voorraad lagen te Bergen op Zoom naar Staats-Vlaanderen sturen.⁶⁵ Tot Van Coehoorns dood in 1704 stonden de Brabantse werken langs de zuiderfrontier dan ook nagenoeg stil. Echter, het werk dat Van Coehoorn in de steigers had gezet was voor zijn naaste ingenieurs vergevorderd genoeg om deze werkzaamheden tot aan omstreeks 1750 af te ronden.⁶⁶

Hoewel het Rampjaar van 1672 een flinke impuls had gegeven aan de versterking van de zuiderfrontier, nam het bouwprogramma pas onder Menno van Coehoorns gezag een vlucht. Samen met vertrouwde ingenieurs en opzichters werkte hij door heel Brabant op hoog tempo ontwerpen uit. De uiteindelijke realisatie van deze ontwerpen verliep langzamer dan verwacht, en daarom voelde Van Coehoorn zich tijdens het crisisjaar van 1701 verplicht om de zuiderfrontier in wording te versterken met aaneengeschakelde inundatiestellingen. Op deze manier werd voor het eerst in de geschiedenis van de Republiek een waterlinie aangelegd langs een geheel frontier. Daarnaast was tot dan toe nog nooit een systematische waterlinie ontworpen die een reeks van vestingsteden aaneenschakelde. In de volgende drie thematische paragrafen wordt de bouwperiode van 1698 tot 1702 specifiek belicht.

Landschap: Naar den eijch van het terrain

Terwijl de politieke situatie rond het jaar 1700 verklaart *waarom* de Zuiderwaterlinie is gebouwd, illustreert het historische landschap *op welke manier* deze linie werd aangelegd. Zoals eerder in dit artikel duidelijk is geworden, kent de linie niet een statisch ontwerp dat in een keer is uitgevoerd. Integendeel, de linie kan worden gezien als een historisch ensemble – in tijd en ruimte – van parallelle versterkingsinitiatieven. Bij elk initiatief was niet de wiskunde, maar de lokale landschappelijke situatie de basis voor het ontwerp.⁶⁷ Van Coehoorns 'Nieuw Nederlands Vestingstelsel' was op deze gedachte gestoeld, en dat was dan ook te herleiden uit zijn traktaat *Nieuwe vestingbouw op een natte of lage horisont* uit 1685. Hij zag het laaggelegen Nederlandse landschap als een strategisch terrein met grote voordelen, en de overvloed aan water als zijn belangrijkste troef. In de ontwikkeling van de Zuiderwaterlinie speelde de kracht van water een dubbele rol. Aanvankelijk lag in geval van inundatie de nadruk op het inunderen van het gebied rondom een vestingstad, om zo een vijandelijk beleg te bemoeilijken. Door toenemende dreiging vanuit het zuiden kwam rond 1700 de nadruk te liggen op het inunderen van de gebieden tussen de vestingsteden, om zo het zuidelijk frontier in zijn geheel te versterken en het doorstoten van een vijandelijk leger te vertragen of zelfs te beletten. Deze tactiek bouwde voort op de inundatielinie tussen Bergen op Zoom en Steenberg en de inundatielinie tussen Hulst en Sluis.⁶⁸

In het rapport van zijn inspectiereis van 1698 zette Van Coehoorn deze zienswijze nogmaals uiteen. De directeur-generaal zag de werken het liefst 'geleght naer den eijch van het terrain', en hij beschreef dan ook in alle nauwkeurigheid hoe het landschap kon bijdragen aan de inpassing van de versterkingen.⁶⁹ In de daaropvolgende jaren kwam deze gewenste samenhang tussen het landschap en de planvorming duidelijk naar voren in de resoluties. Zo moest in Bergen op Zoom een deel van de zandrug – de 'Zoom' waarop de stad is gebouwd – worden afgegraven voor het bouwen van

⁶⁴ NA, RvS, 140, 31 maart;

⁶⁵ NA, RvS, 140, 7 april;

⁶⁶ Van Hoof, 2003, p. 565; Van Wieringen, 1991, p. 65;

⁶⁷ Van Hoof, 2003, p. 565;

⁶⁸ Van Wieringen, 1982, p. 49;

⁶⁹ NA, Genie, 92, fol. 49b;

Manuscript to be published

nieuwe vestingwerken.⁷⁰ Bij waterbouwkundige ingrepen kon Van Coehoorn rekenen op zijn ingenieurs, die in de verschillende vestingsteden van Brabant het terrein keurden op omvang en kwaliteit in aanloop naar het tot uitvoer brengen van zijn inundatieplannen. Het landschap was daarnaast een bron van bouwmaterialen, vooral gedurende perioden waarin de import van materiaal uit het buitenland vertraging opliep. Zo werd gekeken of er in de omgeving van de linie tussen Bergen op Zoom en Steenberg en klei gewonnen kon worden om stenen te bakken om zo tijds winst te boeken.⁷¹

De wijze waarop Menno van Coehoorn gedurende de zesjarige bouwperiode ingreep in het landschap blijkt vooral uit de inundatieplannen. Waterlinies in Nederland waren tegen die tijd al wel ingezet ter verdediging van gebieden, maar nog nooit op de schaal die werd geprojecteerd door Van Coehoorn. Het neerleggen van een waterbouwkundig systeem tussen Sluis in het westen van Staats-Vlaanderen en Grave in het oosten van Staats-Brabant verliep dan ook niet zonder problemen. Eerder in dit artikel is al uiteengezet dat de linie tussen Bergen op Zoom en Steenberg en vanaf 1701 werd gebruikt als proeftuin voor de latere aanleg van inundatielinies in de rest van Brabant, aangezien hier al ruim zeventig jaar systematisch werd geïnundeerd. Wat daarop volgde, was de aanleg van inundatielinies in de rest van Brabant. Het experimentele karakter van deze plannen blijkt uit de resoluties van 1701. Zo stortte in maart bij Breda de Grote Sluis in de Mark in, waardoor het inundatiewater bij de stad wegliep.⁷² In juli kwam er bericht uit Steenberg en dat door de hete zomer de inundaties in volume afnamen, terwijl men in 's-Hertogenbosch moeite had om het inundatiepeil op het gewenste niveau te houden.⁷³ In augustus braken bij Heusden de dijken en dammen bijna door, waardoor de inundatie tussen Heusden en Breda gevaar zou lopen.⁷⁴ Van Coehoorn moest ook rekening houden met het weer, zoals blijkt uit een briefwisseling tussen Van Coehoorn en Walraad van Nassau, generaal in het Staatse leger en gouverneur van Nijmegen. De rivierstanden nabij Heusden dreigden in het jaar 1701 namelijk beïnvloed te worden door hevige sneeuwval in de bergen.⁷⁵

Nou was het voor die tijd niet revolutionair om landschappelijke kenmerken mee te nemen in vestingbouwkundige ontwerpen. Van Coehoorn refereert in zijn traktaat aan vestingbouwers als Pagan, Mallet en Heidemann, die hun werken ook rekening hielden met het landschap.⁷⁶ Wat Van Coehoorn uniek maakt als vestingbouwer is de wijze waarop hij het werk van de vestingbouwer en ingenieur combineerde. De ingenieur zat op dezelfde stoel als de vestingbouwer en was niet zomaar een adviseur. Van Coehoorn zag zijn inspectiereizen en visitaties van het landschap als cruciale startpunten, en kon vervolgens niet zonder zijn naaste ingenieurs het bouwproces starten. Deze werkwijze zette een professionalisering van het ingenieursvak binnen de vestingbouw in beweging, van waaruit de oprichting van de Dienst der Genie en het Corps Ingenieurs kon geschieden.⁷⁷

⁷⁰ NA, RvS, 129, 10 november;

⁷¹ NA, RvS, 389, 23 april;

⁷² NA, RvS, 136, 21 maart;

⁷³ NA, RvS, 138, 12 juli, 18 juli;

⁷⁴ NA, RvS, 138, 8 augustus;

⁷⁵ NA, Collectie 162 Van Limburg Stirum, 191, 2 mei 1701;

⁷⁶ J.G.G. Lepage, *Vauban and the French Military Under Louis XIV* (Jefferson, NC, VS: McFarland & Company, 2010) p. 71; A.M. Mallet, *Den arbeid van Mars: of Nieuwe vestingbouw soo wel geregelde als ongeregelde* (Amsterdam: Joannes Janssonius van Waesberge & Jacob van Meurs, 1672) p. 24; C. Heidemann, *Architectura militaris* (München, Duitsland: Johann Jäcklin, 1664);

⁷⁷ J. Sneep, 'Menno Baron van Coehoorn', in *Vesting. Vier eeuwen vestingbouw in Nederland*, J. Sneep e.a. (red. – Utrecht: Stichting Menno van Coehoorn, 1982), p. 65; Van Hoof, 2003, p. 564;

Als vestingbouwer versterkte Van Coehoorn steden, maar ontwierp hij als een ingenieur. Dit betekent dat hij niet zozeer het terrein naar zijn hand zette, maar zijn verdedigingswerken zo veel mogelijk in het landschap inpaste. Moerassen bleven moerassen, wallen bleven wallen en rivieren bleven rivieren. De inspectiereizen waren voor Van Coehoorn dan ook van cruciaal belang. Zodoende kan gesteld worden dat Van Coehoorn en het Brabantse landschap samen de Zuiderwaterlinie hebben gevormd.

Bouwkunde: Zuinigheid en haast

Het Brabantse landschap vormde als het ware het materiaal voor de militair-strategische ingrepen van Van Coehoorn. De jaren waarin hij de bouw superviseerde, leren ons veel over de noodzaak van de Zuiderwaterlinie. Zowel voor de hooggeplaatste ingenieur als voor de timmerman was de urgentie van het bouwprogramma merkbaar. Daarnaast stond in de opdracht die Van Coehoorn van de Raad van State kreeg dat de versterkingen langs het zuiderfrontier zo zuinig mogelijk begroot en uitgevoerd moesten worden.

Menno van Coehoorn was voor de aanleg van zijn linie afhankelijk van vele directeuren en ingenieurs, die hij aan het begin van zijn opdracht moest verdelen over de te versterken Brabantse vestingsteden. Eerder in dit artikel zagen we al dat hij voor de belangrijkste werkzaamheden zijn meest kundige en vertrouwde collega's uit de vestingbouwwereld uitkoos. Daarnaast probeerde hij de overige experts zo goed mogelijk over de vestingsteden te verdelen. Zo werd ingenieur Lucas du Mée, die in het eerste bouwjaar nog werkzaam was als assistent in Bergen op Zoom, in 1699 belast met de directie van de werkzaamheden in Breda.⁷⁸ Ook kwam het voor dat de directeur van de ene vestingstad expertise inwon bij een directeur van een andere vestingstad. Tobias Reynhards, die de directie in Grave superviseerde, deed in de zomer van 1700 een beroep op de kundigheid van directeur Johan Vleugels van Bergen op Zoom. Vleugels bracht om die reden een bezoek aan Grave om Reynhards te assisteren met de bouwplannen voor een muur langs de Maas.⁷⁹ Vleugels werd een jaar later naar Sluis gestuurd om met zijn expertise op het gebied van waterbouwkunde, die hij de jaren daarvoor opdeed door zijn supervisie van de Linie tussen Bergen op Zoom en Steenberg, de inundaties in Zeeuws-Vlaanderen te verbeteren.⁸⁰

Naast expertise moesten ook bouwmaterialen en gereedschap zo goed mogelijk verdeeld worden over de vestingsteden. Gijsbert Bloteling, de meester-metselaar die Van Coehoorn hielp bij het opknappen en aanpassen van de vestingwerken langs de frontier, had bijvoorbeeld als taak het werktempo in de verschillende vestingsteden in de gaten te houden en bijtijds een inventarisatie te maken van de benodigde hoeveelheden steen, kalk en tras⁸¹ die naar Brabant verscheept moesten worden.⁸² Pas na het inspecteren van de voorraden in elke stad, konden deze ladingen worden besteld.⁸³ De nadruk op een goede verdeling van expertise en goederen langs de zuiderfrontier had ook te maken met de eerdergenoemde haast. Zo werden sommige directeurs en ingenieurs tijdens de wintermaanden op hun post gehouden om het werk niet geheel te laten stilvallen.⁸⁴ Daarnaast moesten Van Coehoorn en zijn collega's vele kilometers maken om inspecties en aanbestedingen uit te voeren. Om tijdswinst te boeken werd bijvoorbeeld een bezoek aan Breda ingepland op het

⁷⁸ NA, RvS, 133, 29 oktober;

⁷⁹ NA, RvS, 390, 16 juli;

⁸⁰ NA, RvS, 136, 10 februari;

⁸¹ Een type tufsteen dat als gruis of poeder gebezigd wordt in mortels, inz. die welke moeten dienen voor bijzonder vast en waterdicht metsel- of pleisterwerk (WNT);

⁸² NA, RvS, 390, 4 mei;

⁸³ NA, RvS, 133, 29 oktober;

⁸⁴ NA, RvS, 129, 20 november;

moment dat er van Bergen op Zoom naar Grave gereisd moest worden.⁸⁵ Er werd zelfs tijdswinst geboekt voor werkzaamheden buiten de provincie, hetgeen blijkt uit een resolutie waarin staat dat ingenieur Pierre Morotin in Bergen op Zoom enkele van zijn werklieden moest verplichten om Bentheimer zandsteen te bewerken, omdat er in Zwolle niet genoeg van deze zandsteen beschikbaar was.⁸⁶ In 1701 was de haast vanwege de oorlogsdreiging zo groot dat de Raad van State zich geen bijkomende vertraging kon permitteren met de aanvoer van materialen, met het oog ook op verwachte vorst. Zo zorgden de Raad ervoor dat de schepen die die maand met bouwmaterialen naar Grave voeren, door niemand gestopt mochten worden, ook niet door tolheffers.⁸⁷ Toch waren vertragingen aan de orde van de dag tijdens de gehele bouwperiode. Er moest bijvoorbeeld zo veel steen naar Bergen op Zoom verscheept worden, dat de bouw van de lunetten in Breda vertraging opliep.⁸⁸ Ook liepen sommige projecten vertraging op vanwege het te laat betalen van aannemers.⁸⁹

De eerdergenoemde zuinigheid was te wijten aan de penibele financiële situatie waarin de Republiek zich rond 1700 bevond. Dit zien we terug in de vele bouwplannen die tijdens deze periode werden opgetekend. Doordat er te weinig geld in de kas zat, werden in sommige steden langs de frontieren de plannen stukje bij beetje uitgevoerd in plaats van in één keer. Ook laten de bouwplannen een ander duidelijk patroon van zuinigheid zien, namelijk het hergebruik van materialen. In de lente van 1699 werd een bolwerk aan de zuidzijde van Bergen op Zoom opgeruimd. De materialen die hierbij vrijkwamen, werden hergebruikt om de muurwerken aan de rand van de stad beter te funderen.⁹⁰ Ook werden in deze stad oude daktegels, die vervangen werden door rode dakpannen, hergebruikt als fundering voor rollagen⁹¹ in de nieuwe vestingmuur.⁹² Daarnaast kocht de Staat een ruïne van een voormalige kerk in Bergen op Zoom op, zodat de bouwmaterialen van de nog overeind staande pilaren gebruikt konden worden voor het versterken van de nieuwe vesting.⁹³

De Republiek was er op gebrand dat de versterkingen van de frontiers efficiënt moesten verlopen. Van Coehoorn richtte zich dan ook op het zo goed mogelijk verdelen van goederen en personen over de vestingsteden, het bevorderen van kennisuitwisseling, en het voorkomen van logistieke vertragingen. In vele gevallen kon hij op dit vlak vooruitgang boeken, en hij heeft daardoor in korte tijd de basis kunnen leggen voor een verdedigingssysteem dat tot ver na zijn dood in werking zou blijven.

Maatschappij: Volks verzet

De bewaarde stemmen uit de toenmalige samenleving geven een goed beeld van de drukke periode van bouwwerkzaamheden langs het zuidelijk frontiers. De schaal van Van Coehoorns project was immens, vooral voor die tijd, maar het zijn de individuele, persoonlijke verhalen uit deze tijd die de linie dichtbij brengen. Directeuren, ingenieurs, architecten, opzichters en aannemers: er zijn al vele rollen gepasseerd van mensen die betrokken waren bij de werkzaamheden in en om de vestingsteden. De Brabantse bevolking is echter nog nauwelijks genoemd, namelijk de mensen die

⁸⁵ NA, RvS, 389, 6 maart;

⁸⁶ NA, RvS, 389, 23 april;

⁸⁷ NA, RvS, 136, 4 januari;

⁸⁸ NA, RvS, 129, 27 november;

⁸⁹ NA, RvS, 390, 21 juni;

⁹⁰ NA, RvS, 129, 25 november;

⁹¹ Een in 't verband gewerkte *laag* van op hun kant of kop gemetselde steenen, die een *rol*: een afzonderlijke gewelfboog vormt (bron: WNT);

⁹² NA, RvS, 133, 29 oktober;

⁹³ NA, RvS, 389, 23 april;

niet actief aan het bouwproces hebben deelgenomen, maar ons veel kunnen vertellen over deze periode.

De bevolking had vooral op een indirecte manier met het bouwproces te maken, en je positie binnen de maatschappij bepaalde hoe ingrijpend deze invloed was. Zo konden landeigenaren in die tijd beschouwd worden als de elite binnen het agrarische systeem, al zou het bouwprogramma een doorn in het oog worden voor deze groep mensen. We lazen eerder al dat grote stukken land moesten worden opgekocht om te dienen als bouwgrond voor de vestingwerken. In vele gevallen betrof dit grond waarop mensen woonden en werkten, en was de Staat genoodzaakt om deze eigenaren uit te kopen. Vooral in Bergen op Zoom, een stad die tijdens het bouwprogramma flink in omvang toenam, vond dit plaats.⁹⁴ Het kwam zelfs voor dat adviseurs van de regering persoonlijk zaken afhandelden met getroffen landeigenaren in Staats-Brabant.⁹⁵ In andere gevallen kwam het tot kritiek van landeigenaren op de bestuurders. Zo ging Lucas du Mée, die de fortificatiewerkzaamheden in Breda superviseerde, in de zomer van 1700 in gesprek met turfexploitant en aannemer Johan de Wijse over het verleggen van de turfvaart. De Wijse gaf aan nog liever de turfgronden onder water te zetten dan mee te werken.⁹⁶ Een dreigement dus, maar een dat uiteindelijk niet heeft gewerkt.⁹⁷

Een landeigenaar kon vanwege zijn machtspositie nog onderhandelingen afdwingen, maar aan groepen binnen de bevolkingen met minder macht of inspraak werd minder gehoor gegeven. De landbouw in Staats-Brabant had veel geleden tijdens het oorlogsgeweld van de Tachtigjarige Oorlog, en er waren maar weinigen die aan het eind van de zeventiende eeuw de middelen en mogelijkheid hadden om te ontsnappen aan het primitieve karakter van een keuterboer.⁹⁸ Niemand had doorgaans iets in te brengen tegen het landsbelang van verdediging, maar het ingrijpende karakter van de transformatie die het Brabantse landschap rond de eeuwwisseling onderging zorgde toch voor kritische geluiden. De meeste kritiek die bestuurders en directeuren tijdens de bouwperiode ontvingen, was namelijk het gevolg van schade door inundatie. Deze protesten zijn vooral vanaf het jaar 1700 zichtbaar, toen de rol van inundatie in het fortificatieplan steeds prominenter werd.

In 's-Hertogenbosch waren het afgevaardigden van nabijgelegen dorpen en polders, zoals Orthen en het Bossche Broek, die zich verenigden in hun protest om zo toch gehoord te worden door de Raad van State. Ze lieten aan de Raad weten dat hun landerijen sinds 1690 voor het grootste gedeelte van de tijd geïnundeerd waren, met bedorven gewassen tot gevolg. Ze vroegen tevergeefs om kwijtschelding van grondbelasting voor deze getroffen gebieden, maar alleen over de twee jaren waarin de meeste schade werd aangericht.⁹⁹ Veel meer dan dit durfden de getroffenen waarschijnlijk niet te eisen. Een jaar later vroegen de bewoners van de polders van Vught zonder resultaat om reparatie van sluizen, dijken en andere waterwerken ten dienste van de inundatie rondom 's-Hertogenbosch.¹⁰⁰ Maar in zeldzame gevallen kwam er een antwoord vanuit de bestuurlijke hoek, zoals voor de omwonden van Steenberghe die in datzelfde jaar bij de Raad van State aanklopten vanwege inundatieschade. Aangezien de kwestie tijdens een vergadering van het secretariaat van de koning-stadhouder werd ingebracht, zullen deze bestuurders waarschijnlijk meer moeite hebben

⁹⁴ NA, RvS, 129, 10 november; NA, RvS, 136, 16 februari, 25 februari;

⁹⁵ NA, RvS, 129, 27 november;

⁹⁶ Met 'drijven' wordt hier 'verdrinken' bedoeld;

⁹⁷ K.A.H.W. Leenders, correspondentie, 2019;

⁹⁸ G. de Bruin, Den Haag versus Staats-Brabant. IJzeren vuist of fluwelen handschoen?, *BMGN - Low Countries Historical Review*, 111(4), p. 455-456;

⁹⁹ NA, RvS, 390, 29 juli;

¹⁰⁰ NA, RvS, 138, 15 juli;

gedaan dan gewoonlijk. De klacht leidde namelijk tot een inspectie van het getroffen gebied door leden van de Raad van State.¹⁰¹ Ook de drost en het stadsbestuur van Steenberg en klaagden dat jaar bij de Raad van State over deze inundaties. Hierdoor zouden de bouwwerkzaamheden flinke vertragingen oplopen, ook al waren de inundaties een cruciaal onderdeel van de fortificatiën.¹⁰² Beloftes van vergoedingen werd echter nauwelijks nagekomen, aangezien de staat weinig geld had en investeringen in oorlog de voorrang kreeg.¹⁰³ Zo kwam het geregeld voor dat de Raad van State boeren verplichtte hun hooi beschikbaar te stellen voor de paarden van het Staatse leger.¹⁰⁴

Alhoewel de versterkingen van Van Coehoorn tijdens de bouwperiode een flinke impact heeft gehad op de Brabantse samenleving, zal de bevolking waarschijnlijk maar weinig kennis hebben gehad van deze strategie. Het volk moest buigen voor de realiteit van oorlogsvoering en verdedigingsmaatregelen, net als voorgaande generaties. Hierdoor ontstonden conflicten tussen bestuurders en getroffenen, uitingen van de schaduwkant van een waterlinie.

Conclusie

Door de bouwperiode van 1698 tot 1702 vanuit nieuwe invalshoeken te belichten, veelal op basis van primaire bronnen, kunnen we zowel een beter beeld schetsen van de totstandkoming van de Zuiderwaterlinie als de ontwikkeling van inundatie in de Republiek. Beide ontwikkelingen zijn namelijk onlosmakelijk met elkaar verbonden. Zowel de historische context als de politieke context leidden ons naar het jaar 1698, waarin oorlogsdreiging aanzet tot forse investeringen en radicale experimenten. Uit het eerste deel van het artikel blijkt het resultaat van deze bouwperiode: de eerste aanzet tot wat later de eerste systematische waterlinie langs een frontier wordt. Zonder dit water verwachtte de Republiek dat de zuidelijke vestingsteden, waar tegen het eind van de bouwperiode nog aan gewerkt werd, niet genoeg weerstand konden bieden tegen de oprukkende Fransen. Het was een onorthodox antwoord van Van Coehoorn op deze penibele situatie, met grote gevolgen voor het landschap en zijn inwoners. Uit het tweede deel van het artikel blijkt dat de Republiek nog weinig ervaring had met het opzetten en uitvoeren van zulke grootschalige en systematische inundaties. Ook is duidelijker geworden hoe de zuinigheid en haast tijdens het bouwprogramma tot uiting kwam. Zo moesten het hergebruik van materialen en een goede verdeling van goederen en mensen leiden tot efficiënter werken. De bevolking moest toezien hoe steden werden getransformeerd en landschappen onder water werden gezet en dat leidde tot veel verzet. Terwijl er met de elite nog werd overlegd, konden minder invloedrijke Brabanders fluiten naar begrip en compensatie. Er moet meer onderzoek gedaan worden naar de ontwikkeling van inundatie in de Republiek, alsook de schaduwkant van deze ontwikkeling. Daarnaast verdient de periode waarin de Zuiderwaterlinie na Van Coehoorns overlijden werd ingezet meer wetenschappelijke aandacht.

¹⁰¹ NA, SG, 594, 13 mei;

¹⁰² NA, RvS, 136, 5 april;

¹⁰³ Bevaart e.a., p. 258;

¹⁰⁴ Ook wel *fourage* genaamd. NA, RvS, 138, 26 juli;